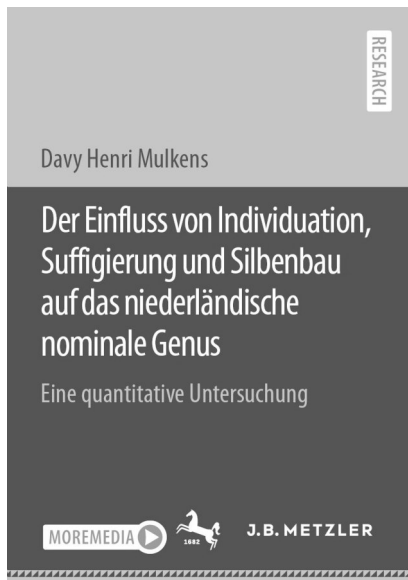

Buchbesprechungen

Davy Mulkens: Der Einfluss von Individuation, Suffigierung und Silbenbau auf das niederländische nominale Genus: Eine quantitative Untersuchung. Heidelberg & Berlin: J.B. Metzler 2021. 432 S. € 54,99 (eBook), 69,99 (Softcover). ISBN: 978-3-662-63103-4

Weinig onderwerpen hebben de jongste jaren een zodanig rijke stroom aan neerlandistische proefschriften opgeleverd als het Nederlandse genussysteem, en met het bij Springer uitgegeven *Der Einfluss von Individuation, Suffigierung und Silbenbau auf das niederländische nominale Genus: Eine quantitative Untersuchung* is nu ook Davy Mulkens' (DM) recente toevoeging aan de reeks als handelseditie beschikbaar. Het onderzoek, verdedigd in 2020 aan de Universiteit Keulen, vertoont enkele raakpunten met dat in eerdere proefschriften als Audring (2009), De Vos (2014) en Semplicini (2016), vooral door de rol die Individuering speelt als semantische factor, maar legt in zijn focus op het nominale genus, het gebruik van naslagwerken in plaats van taalgebruiksdata en in de meer doorgedreven kwantitatieve methodologie ook duidelijke eigen klemtonen.

In een summiere inleiding met zowel taaltypologische informatie over genussystemen als discussie over het Nederlands wordt al op de eerste bladzijden de centrale vraag gesteld, namelijk of het Nederlandse genus een arbitrair dan wel een systematisch karakter heeft. Die vraag wordt meteen geconcretiseerd door systematiciteit te vatten met enkele hypothesen over de genustoewijzing, te beginnen bij drie semantische principes (p. 8–11), die stipuleren dat substantieven voor hoog geïndividueerde referenten naar masculien genus tenderen (typisch: mensen, hogere dieren), terwijl lage individuering met neuter genus correleert (typisch: mass nouns); in de tussenliggende domeinen zou dan feminien genus verankerd zijn. Daarnaast worden nog één morfologisch principe en drie fonologische voorgesteld. Qua morfologie luidt de hypothese dat suffixen het genus van gelede woorden bepalen, waarbij het precieze genus afhangt van het suffix in kwestie (p. 11–14). Fonologische genustoewijzingsregels (p. 14–17) richten zich op het wordeinde: bij éénsyllabige woorden vergroot de kans op masculien genus naarmate er meer consonanten aan het wordeinde voorkomen, en vergroot de kans op feminien en neuter genus bij coda's die minder consonanten bevatten. Het derde fonologische principe betreft meersyllabige woorden, waar het syllaberijm een determinerende rol speelt, en het effect afhangt van het rijm in kwestie. De voorgestelde hypothesen lijken plausibel, al verhouden ze zich niet allemaal op dezelfde manier tot de literatuur. Semantisch gezien is een verband tussen hoge Individuering en masculien genus (hypothese S1) zowel vanuit typologisch perspectief als op basis van neerlandistisch onderzoek bijzonder waarschijnlijk,

al lijkt deze hypothese lijkt toch net iets te vlot voorbij te gaan aan de effecten van de ‘natural gender rule’, die feminien genus toewijst aan vrouwelijke mensen en hogere dieren, die niet noodzakelijk minder geïndividueerd zijn dan mannelijke exemplaren van dezelfde soort. Het nogal enigmatische verband tussen ‘gemiddelde Individuering’ en feminien genus (S2) wordt pas aannemelijker gemaakt in Hoofdstuk 2; dat tussen ‘lage Individuering’ en neuter genus (S3) is via het recente onderzoek vooral robuust gedocumenteerd voor het gebruik van genusgemarkeerde pronomina (b. v. *De melk? Het staat in de koelkast*, met neuter *het* dat naar het *de*-woord *melk* verwijst). De genustoewijzende kracht van suffixen op Nederlandse afleidingen (de morfologische hypothese M) wordt in naslagwerken beschreven en is dus genoegzaam bekend; de fonologische principes (P1-3) lijken vooral relevant omdat ze uitvoerig zijn gedocumenteerd voor het Duits. De focus op een beperkt aantal principes concretiseert de zoektocht naar systematiciteit, maar verdrukt tegelijkertijd een holistische inschatting van de mate waarin genusregels de Nederlandse woordenschat afdekken, al in de eerste bladzijden van het werk naar de achtergrond, wat confrontatie bemoeilijkt met de wellicht meest expliciete stellingname over de arbitrariteit van het Nederlandse genus, nl. die van Durieux et al. (1999), gedaan op basis van een ‘machine learning’ experiment.

Hoewel de toetsing van de voorgestelde hypothesen zal gebeuren aan de hand van het moderne Nederlands (diachrone aspiraties worden expliciet niet nagestreefd, p.18), handelt het tweede hoofdstuk (p.19–65) volledig over diachronie, waarbij eerst een vijftiental bladzijden worden gewijd aan het Indo-Europese systeem, en vanaf p.35 wordt ingegaan op de historische taalstadia voor het Nederlands. Taaltypologische inzichten verdwijnen hier enigszins naar de achtergrond. Pas hier wordt duidelijk dat de hypothese over de semantiek achter het feminiene genus in eerste instantie is gemotiveerd vanuit de voor het Indo-Europees voorgestelde Quantifikationstheorie, waarbij substantieven afhankelijk van hun betekenis een ander genus zouden aannemen, al dan niet door toedoen van een suffix (zie o. a. ook Leiss 1997 over Nominalaspekt). Een in het licht van het actuele onderzoek bijzonder relevante observatie is dat vanaf de Middelnederlandse periode overduidelijk sporen van onzekerheid over het nominale genus opduiken, die zich o. a. manifesteren in taalverandering, waarbij onder meer substantieven van genus veranderen of hun eind-sjwa verliezen (Marynissen 1996). Vanaf de Nieuwnederlandse periode valt het noordelijke Nederlands meer en meer als tweegerasyteem te karakteriseren, waarbij hoogstens in het pronomengebruik nog reflexen van het onderscheid tussen masculien en feminien genus te herkennen vallen.

Het derde hoofdstuk (‘Einflussfaktoren auf das nominale Genus’, p.67–87) richt de aandacht weer op het eigenlijke onderzoeksthema, waarbij achtereenvolgens semantische, morfologische en fonologische genusregels worden behandeld. Bij de semantische regels wordt aangeknoopt bij de taaltypologische literatuur rond Individuering, die in navolging van Audring (2006) met veel succes is gebruikt om veranderende patronen in de pronominale verwijzing te verklaren, waarbij hoog geïndividueerde concepten in toenemende mate met *hij* gepronominiseerd worden (zelfs neutra zoals *het boek*), en laag geïndividueerde met *het* (b. v. *De wijn? Het is lekker!*). Bij de morfologische en fonologische wetmatigheden staat de neerlandistische literatuur centraal – bij de fonologische genusregels was eventueel ook een systematischer overzicht van de literatuur over het Duitse genus te verwachten, waar de invloed van fonologische genustoewijzingsregels niet ter discussie staat, in tegenstelling tot in het Nederlands.

De relevantie van de voorgestelde genustoewijzingsprincipes zal kwantitatief getoetst worden, via de in Hoofdstuk 4 uitgelegde methode. De gebruikte materiaalbasis

is de Celex-databank van het Max Planck Institute for Psycholinguistics, die voor het Nederlands in feite bestaat uit de databanken achter het Van Dale-woordenboek en het Groene Boekje, aangevuld met enkele lemma's uit databanken van het INL (*Instituut voor Nederlandse Lexicologie*, intussen omgevormd tot INT – *Instituut voor de Nederlandse Taal*). Uit Celex is een steekproef genomen van 7.937 nomina met CV-onset als belangrijk selectiecriteria, waarna onbruikbare lemma's verwijderd zijn, b.v. omdat semantische of genusinformatie in Celex niet voorhanden is, of omdat ze niet in de onderzoeksofzet passen (b.v. eigennamen, derivaties met prefix). Via een manuele controle zijn vervolgens nomina met meerdere betekenissen als aparte items opgenomen, waardoor een staal van 9.816 items overblijft waarvoor alle noodzakelijke semantische, morfologische en fonologische informatie voorhanden is om de uitgangshypothesen kwantitatief te toetsen. Die toetsing gebeurt met behulp van regressiemodellen. Terwijl binaire regressies niet ongebruikelijk zijn in de kwantitatieve taalkunde, vraagt de implementering van een driegenersysteem dat ook multinomiale analyses worden ingezet, die aanzienlijk complexer zijn. Een voordeel aan logistische regressies is dat de resultaten kunnen worden omgezet in voor statistische leken relatief intuïtieve maten, zoals odds ratio's en waarschijnlijkheden. Een belangrijk nadeel van de gekozen technieken is evenwel dat de gekozen steekproef gesplitst dient te worden in zes deelstalen, die geïsoleerd worden geanalyseerd.

Hoofdstuk 5 (p. 132–246) en 6 (p. 247–401) bevatten de neerslag van het onderzoek. Het grootste verschil tussen beide hoofdstukken zijn de gebruikte maten, die in Hoofdstuk 5 nauw samenhangen met de gehanteerde statistische modellen (Beta-scores, Cramer's V), en in Hoofdstuk 6 directer relateren aan de ruwe data (odds ratio's en waarschijnlijkheden). De toegevoegde waarde van de verschillende technieken is niet altijd even duidelijk, en men ontkomt bij het bekijken van de gegevens moeilijk aan de vraag of geen doeltreffender presentatie van de data mogelijk was geweest, waarin behalve analytische diepte ook iets meer ruimte was geweest voor synthese. In beide hoofdstukken samen worden niet minder dan 152 tabellen op de lezer losgelaten. Uiteraard kan hier alleen aan de belangrijkste resultaten aandacht worden geschonken. Wat de semantische hypothesen betreft, wordt in de loop van het resultatenhoofdstuk duidelijk dat Individueering inderdaad een rol speelt (klein bij de 'Einsilber'; middelmatig tot sterk elders). Qua morfologie en fonologie werkt het wordeinde eigenlijk alleen bij meersyllabige (syllaberijm) en gelede woorden (suffix) sterk genusbepalend. Zeer sterke effecten worden duidelijk bij diminutiva, waar de geobserveerde frequentie van neuter genus 85 % hoger ligt dan de statistisch verwachte frequentie (die afhangt van het totale aantal neutra en diminutiva binnen de Nederlandse woordenschat). De 85 % moeten als procentpunten gelezen worden; het cijfer komt erop neer dat diminutiva bijna uitzonderingsloos neuter zijn (in odds ratio's uitgedrukt zijn diminutiva meer dan 300 keer vaker neuter dan feminien, en meer dan 500 keer vaker neuter dan masculien). Een voor feminien genus sterk effect wordt onder meer vastgesteld bij een uitgang als onbeklemtoond *-ie* (b.v. *hostie*, *contractie*), waar de waarschijnlijkheid op feminien genus 59 % hoger is dan de verwachte frequentie. Een heleboel andere effecten komen hierbij ver achterop. Semantische regels zoals de voorkeur bij éénsyllabige stofnamen voor neuter (b.v. *zand*, *zout*) geven bijvoorbeeld een surplus van 21 %; de voorkeur bij meersyllabige nomina voor mensen in het voordeel van masculien genus bedraagt 29 %. De belangrijkste fonologische regels houden qua kracht het midden tussen de morfologische en semantische tendensen: éénsyllabige nomina met coda op vocaal (b.v. *fee*, *keu*) hebben 32 % vaker feminien genus dan verwacht; tweesyllabige nomina met syllaberijm op sjwa (b.v. *curve*, *tarwe*)

zijn 46 % vaker feminien dan verwacht; meersyllabige nomina met *-el* als tweede lettergreep (b. v. *fabel*, *fakkel*) zijn 41 % vaker masculien dan verwacht. Met dit soort cijfers lijken de getoetste principes enerzijds relevant, maar anderzijds zijn uitzonderingen allesbehalve zeldzaam. Voorbeelden als *de melk* bij de (verondersteld neuter) stofnamen, of *de dame* of *het wijf* bij de (naar masculien neigende) persoonsnamen schikken zich alvast niet naar de voorgestelde semantische regels, en van deze drie voorbeelden lijkt alleen *dame* door de eind-sjwa vatbaar voor een verklaring via de voorgestelde fonologische regels. Expliciete discussie van conflicten of uitzonderingen op de getoetste regels ontbreekt evenwel in de resultatenhoofdstukken.

Het boek sluit af met een korte ‘Fazit und Ausblick’ (p. 401-420) waarvan de eerste pagina’s nog steeds opgaan aan uitspraken over de aparte deelstalen. Pas op p. 418 worden voor het eerst algemene uitspraken over de aanvangshypothesen getroffen. DM besluit op basis van een overzichtstabel dat hypothesen S1 (mensen en dieren neigen naar masculien genus) en S3 (stofnamen neigen naar neuter) kloppen, net zoals hypothese M (bij morfologisch gelede woorden bepaalt het suffix het genus). Hypothesen P1 en P2 kloppen voor het masculiene genus: meer consonanten aan het wordeinde van éénsyllabige woorden doet de kans op masculien genus stijgen, terwijl minder consonanten die kans doen afnemen. De resultaten voor S2 (‘gemiddelde Individuering’ correleert met feminien genus’) zijn niet eenduidig en P3 (bij meersyllabige nomina bepaalt de syllaberijm het genus) wordt “weniger oft bestätigt”.

Dit boek is, zoals gezegd, de handelseditie van een proefschrift, en draagt, zoals wel vaker het geval bij proefschriften, op sommige manieren nog het karakter van de rapportage van een promotietraject. Het literatuuroverzicht getuigt bijvoorbeeld van een grondigere recherche dan gebruikelijk in meer programmatische monografieën, waardoor het werk veel aanknopingspunten biedt voor zowel onderzoekers die zich willen inlezen als voor wie met het thema vertrouwd is. Op andere plaatsen bevat het werk dan weer vrij basale, inleidende passages (b. v. over de Oudnederlandse datasituatie, ‘Individuation’ als taaltypologisch concept, de structuur van syllaben, afhankelijke/onafhankelijke variabelen, statistische concepten als model/regressie,...), en vertoont het veel repetitiviteit in de beschrijving van de methodologie en de resultaten. Belangrijker dan de vorm is uiteraard de inhoud, op dat vlak ambieert het boek een leemte te vullen in het nochtans rijke onderzoek naar het Nederlandse genus. Veel van het huidige onderzoek is gemotiveerd vanuit de variatie en verandering in het Nederlandse genus, en richt een sterke inhoudelijke focus op semantische factoren, die vooral in de pronominale verwijzing aantoonbaar belangrijker zijn geworden in het Nederlands. DM’s boek biedt hierop inderdaad een welkome aanvulling, en vormt de tot dusver grondigste neerlandistische studie van formele genusregels, zoals vooral door Köpcke & Zubin met veel succes op het Duits toegepast. In de inleiding (p. 18) luidt het dat “sich die vorliegende Studie hauptsächlich mit modernem Niederländisch befasst [...]. Sie versucht weder diachronische Genuswechsel aufzudecken noch Vorhersagen für Neologismen oder neue Entlehnungen zu treffen.” De studie steunt op taaltypologische inzichten (meer bepaald rond arbitrariteit of systematiciteit van genussystemen) en verwerkt grondig de beschrijvende literatuur over het Nederlandse en het Duitse genus. Ondanks de synchrone invalshoek wordt ook de literatuur over oorsprong en ontwikkeling van het genus in het Indo-Europees meegenomen. Het onderzoek is kwantitatief opgezet en qua methodes vooral gebaseerd op statistisch-methodologische literatuur eerder dan op specifiek linguïstische uitwerkingen van kwantitatief onderzoek zoals b. v. gangbaar in Usage-Based benaderingen van morfologie of in de psycholinguïstiek. De belezenheid van DM in elk van de be-

speelde deelgebieden dwingt respect af, al spreekt uit de inleidende delen niet altijd even veel coherentie, vooral doordat niet alle gemaakte keuzes overtuigend worden beredeneerd. De hypothesen zoomen qua semantiek bijvoorbeeld uitsluitend in op Individuering, dat als een éénduidig spectrum wordt geïnterpreteerd. In de literatuur genoemde principes die andere semantische factoren noemen, worden als ‘crazy rules’ terzijde geschoven. Terwijl een dergelijke ingreep verdedigbaar lijkt voor uit het Duits bekende principes die stellen dat namen van alcoholische dranken masculien zijn, net als rotsen en gesteenten, lijkt dit voor een aan Individuering gerelateerd principe als “neuter gender is assigned to baby animals” (Zubin and Köpcke 1986: 156) moeilijker het geval. Bij de formele principes mondt de poging om de hele Celex-steekproef te vatten aan de ene kant uit in de formulering van regels die ook slechts één of een handvol lexemen vatten, die volgens de in het genusonderzoek gangbare standaarden dus evenzeer als ‘crazy’ gelden, terwijl het effect van prefixen voor vervolgonderzoek wordt voorbehouden. De facto wordt een relevant prefix als *ge-* hiermee voor de thematiek van het boek minder belangrijk geacht dan, pakweg, de vijf suffixen die een keuzevrijheid tussen masculien en neuter genus toelaten (in casu *-ant*, *-or*, *-aat*, *-ment*, *-dom*), waaraan verspreid over hoofdstuk vijf en zes niet minder dan 30 bladzijden tabellen en bespreking worden gewijd.

De afwezigheid van expliciete motivering betreft niet alleen de onderzoekshypothesen, maar ook sommige methodologische keuzes. De meest verregaande impact heeft daarbij de behandeling van het Nederlands als taal met drie genera. Het historische hoofdstuk (hoofdstuk 2) stelt evenwel expliciet dat dit driegenersysteem al sinds de 18de eeuw sterk aangetast is, en eigenlijk alleen in het zuiden van het taalgebied nog wordt teruggevonden. Dat het driegenersysteem in hedendaagse naslagwerken nog wordt geïmplementeerd, is het gevolg van een bewuste poging om abstractie te maken van de variatie in het Nederlandse taalgebied, waarbij men enerzijds wel erkent dat het onderscheid tussen masculien en feminien genus in het zuiden van het taalgebied wordt gehandhaafd, maar anderzijds zeer terughoudend is in de registratie van de massieve variatie in de genustoewijzing (met frequent gebruik van b. v. *de(n) boek* of *het hand* in Vlaamse spreektaal). De door de naslagwerken gedocumenteerde situatie vormt dus een soort kleinste gemeen veelvoud van de reëel voorkomende genussystemen, en de door DM geïmplementeerde doelvariëteit is daarom grotendeels virtueel. Gelet op de afbouw van het driegenersysteem, in het noorden maar tegenwoordig zeker óók in het zuiden van het taalgebied, rijst de vraag of een tweegenersysteem geen representatiever explanandum had opgeleverd, dat DM bovendien een heleboel statistische complicaties had bespaard, en wellicht de mogelijkheid geboden om enkele diepteboringen uit te voeren in andere databronnen dan Celex.

In afwezigheid van expliciete inhoudelijke en methodologische onderbouwing blijft de lezer van dit boek bij momenten met vragen achter, al hoeft dit voor de kwaliteit van het door DM uitgevoerde onderzoek niet noodzakelijk een grote bedreiging te vormen. Het werk zelf vult inderdaad een onderzoeksleemte en wie het landschap kent, zal in de bevindingen zeker voldoende interessante nieuwigheden vinden, die op een solide manier beargumenteerd worden. Het punt waar (althans volgens deze lezer) de meest fundamentele meningsverschillen mogelijk zijn, is in de appreciatie van de gegevens. De aanname van DM lijkt te zijn dat de geobserveerde statistische tendensen in het Nederlandse genussysteem psycholinguïstisch reëel zijn en wel degelijk een aspect van het taalgedrag verklaren, nl. de genustoewijzing: “Die Ergebnisse dieser Studie zeigen, dass alle untersuchten Faktoren – der Individualisationsgrad, aber auch die Silbenkoda, der Silbenreim und Suffixe – eine wichtige Rolle bei der Genuszuweisung

spelen” (p.420). Hiertegen kunnen echter twee fundamentele argumenten ingebracht worden.

Ten eerste geldt in kwantitatief onderzoek dat uit een *correlatie* niet noodzakelijk ook *causatie* besloten mag worden, en vooraleer statistische principes als heuse genustoewijzingsregels behandeld kunnen worden, is aanvullend bewijs nodig dat deze principes wel degelijk door taalgebruikers opgepikt en toegepast worden. Onderzoek naar de verwerving van het Nederlandse genus laat evenwel zien dat zowel kinderen als volwassen verwervers grote problemen hebben om het genus toe te wijzen en zich meer dan in andere talen moeten beroepen op woord-voor-woord-strategieën (Blom et al. 2008). De moeilijke verwerving wordt in de rijke literatuur over de variatie en verandering in het Nederlandse genussysteem vaak gekoppeld aan de arbitraire aard van het genus (Cornips & De Vogelaer 2009). DM wijst in zijn conclusie die arbitrariteit af, maar zoekt vervolgens niet de interactie op met de argumentatie die in de variationistische, historische en vooral psycholinguïstische literatuur wordt ingebracht pro arbitrariteit. Hier blijft dus een belangrijke lacune bestaan in het genusonderzoek.

Ten tweede wordt systematiciteit pas plausibel wanneer het veronderstelde regelsysteem een echte hulp biedt bij de taalverwerving, en gevoelig meer succes oplevert dan een strategie waarbij leerders simpelweg zouden gokken op het juiste genus. Een dergelijke ‘gokstrategie’ is in psycholinguïstisch onderzoek zowel bij eerste- als vreemdetaalverwervers gedocumenteerd, in de vorm van een oververalgeming van het commune genus (Cornips & Hulk 2008). Dit leidt tot een dubbel probleem voor DM’s analyse: enerzijds leidt oververalgemening van commuun genus voor stofnamen tot diametraal tegenstelde verwachtingen aan DM’s hypothese S3 (lage Individuering > neuter genus). Anderzijds zorgt de sterke oververtegenwoordiging van *de*-woorden in de Nederlandse woordenschat ervoor dat de strategie om uitzonderingsloos *de*-genus toe te wijzen een succesgraad van ruim boven de 50 % oplevert, waarmee de lat voor een genussysteem wel erg hoog komt te liggen. Een meer holistisch perspectief op de Nederlandse genustoewijzing moet leren of het Nederlandse genus inderdaad een voorspelbaarheid haalt die in de buurt komt van de “at least 85 %” (Corbett 1991:68) uit onderzoek naar andere talen met zogenaamd ‘covert gender’, zoals het Duits en het Frans.

Tests naar de psycholinguïstische status van genusregels en inzicht in de structuur van hele genussystemen zijn in het onderzoek naar het Duits en het Frans pas mogelijk geworden nadat eerst geïsoleerde regels zijn gedetecteerd, en het werk van DM zet voor het Nederlands waardevolle stappen in die richting. Krachtige tendenties zoals de toewijzing van neuter genus door het diminutiefsuffix of het verband tussen Individuering en genus (hoog > masculien; laag > neuter) lijken goede kaarten te hebben om verdere toetsing te doorstaan; zwakke tendenties, met als opmerkelijkste voorbeeld het veronderstelde verband tussen collectiva en andere concepten met ‘gemiddelde’ Individuering en feminien genus (hypothese S2, zie o. a. schema p. 419), worden ook door DM zelf als twijfelachtige toewijzingsprincipes beschouwd. De grote verdienste van dit werk is dat het duidelijk maakt waar het kan lonen om op zoek te gaan naar actieve genustoewijzingsregels in het Nederlands: geldt b. v. het verband tussen zware consonantclusters aan het wordeinde en masculien genus ook voor het commuun genus in tweegeneravariëteiten? En welke rol spelen elementen als de eindswa of onbeklemtoond *-ie* bij het behoud van het feminiene genus in het zuiden van het taalgebied? Daarnaast biedt het boek methodologische inspiratie en een mooie baseline voor vervolgonderzoek in variëteiten van het Nederlands en eventueel het Duits, en in historische taalstadia. Overigens bevat de e-versie van het boek een ap-

pendix met daarin een deel van de ruwe data die voor het onderzoek zijn gebruikt, die de uitnodiging tot vervolgonderzoek des te aantrekkelijker maakt.

Münster

Gunther De Vogelaer

Referenties

- Audring, Jenny (2006). Pronominal gender in spoken Dutch. *Journal of Germanic Linguistics* 18, 85–116.
- Audring, Jenny (2009). *Reinventing pronoun gender*. Utrecht: LOT.
- Blom, Elma, Daniela Polišenská & Fred Weerman (2008). Articles, adjectives and age of onset: The acquisition of Dutch grammatical gender. *Second Language Research* 24, 297–331. <https://doi.org/10.1177/0267658308090183>
- Corbett, Greville (1991). *Gender*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cornips, Leonie & Gunther De Vogelaer (2009). Variatie en verandering in het Nederlandse genus: een multidisciplinair perspectief. In: Cornips, Leonie & Gunther De Vogelaer (red.). *Perspectieven op het genus in het Nederlands* (Taal en Tongval, themanummer 22). p. 1–12.
- Cornips, Leonie & Aafke Hulk (2008). Factors of success and failure in the acquisition of grammatical gender in Dutch. *Second Language Research* 24, 267–296.
- De Vos, Lien (2014). *Pronominal resemanticization in Dutch: a salience-driven redistribution of gender-marked pronouns*. Proefschrift Université de Liège.
- Durieux, Gert, Walter Daelemans & Steven Gillis (1999). On the Arbitrariness of Lexical Categories. *Computational Linguistics in the Netherlands* 1998, 19–36.
- Leiss, Elisabeth (1997). Genus im Althochdeutschen. In: E. Glaser & M. Schläfer unter Mitarbeit von L. Rübekeil (Hg.). *Grammatica ianua artium. Festschrift für Rolf Bergmann zum 60. Geburtstag*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter. p. 33–48.
- Marynissen, Ann (1996). *De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands*. Een taalgeografische studie. Leuven: Peeters.
- Semplicini, Chiara (2016). *One word, two genders. Categorization and agreement in Dutch double gender nouns*. Oxford/New York: Peter Lang.
- Zubin, David & Klaus-Michael Köpcke (1986). Gender and folk taxonomy: The indexical relation between grammatical and lexical categorization. In: Craig, Colette (ed.). *Noun classes and categorization*. p. 139–180.

Dirk Schoenaers, Theo Hermans, Inger Leemans, Cees Koster, Ton Naaijens: Vertalen in de Nederlanden. Een cultuurgeschiedenis. Eindredactie Caroline Meijer. Amsterdam: Boom, 2021. 656 S., Illustr., EUR 49,95. ISBN 978-90-244-4333-8.

Die Sprach- und Literaturwissenschaften sind seit Längerem auf einem gutem Weg, der die beschränkte Sichtweise nationalliterarisch und einzelsprachlich orientierter Forschung überwindet und die Sprach- und Ländergrenzen übergreifen den Verflechtungen intensiv in den Blick nimmt. Denn die aktuelle, durch politische, kulturelle und mediale Entwicklungen geprägte Alltagserfahrung, dass sich unser Leben in einer mehrsprachigen und multikulturellen Welt abspielt, stellt historisch betrachtet keine Ausnahme, sondern eher die Regel dar. Gesellschaftliche Mehrsprachigkeit ist der Normalfall. Auch das Europa des Mittelalters und

der Frühen Neuzeit ist gekennzeichnet durch den prägenden Kontakt von Menschen, Kulturen, Literaturen und Sprachen. Die Teilhabe an der mehrsprachigen Welt ist früher wie heute auf zweierlei Art möglich, durch den Erwerb individueller Mehrsprachigkeit, d.h. das Erlernen fremder Sprachen – was sich für den einzelnen in der Regel auf einige wenige beschränkt – oder aber durch die Vermittlungsleistung in Form von Übersetzungen, die das Fremde in der eigenen Sprache zugänglich macht.

Aufgrund ihrer historisch-politischen Entwicklung und der besonderen geographischen Lage zwischen dem französischen, englischen und deutschen Sprachraum bildeten die Niederlande fast zu allen Zeiten einen kulturellen und sprachlichen Vermittlungsraum *par excellence*. Die niederländische Sprachgeschichte kann

nicht ohne den Einfluss des Lateinischen und der umringenden lebenden Sprachen geschrieben werden, gleiches gilt für die niederländische Literaturgeschichte, deren Entwicklung wesentlich durch den Kontakt zu den Literaturen in den genannten Sprachen bestimmt worden ist. Diese Aspekte des wechselseitigen Sprach-, Literatur- und Kulturtransfers haben inzwischen prominent Eingang in die niederländischen sprach- und literaturgeschichtlichen Handbücher gefunden. Allein die Übersetzungsgeschichte, die eine Mittel- und Mittlerposition im internationalen Sprach- und Literaturtransfer einnimmt, verfügte in den Niederlanden – wie in fast allen Ländern – bisher über kein umfassendes Handbuch, das ihrer Bedeutung gerecht geworden wäre und Einblick in den aktuellen Forschungsstand geboten hätte.

Diese Lücke ist nun durch die hier angezeigte hervorragende Kulturgeschichte des Übersetzens in den Niederlanden geschlossen worden. Zur allgemeinen Zielsetzung heißt es in der Einleitung: „De vertaalgeschiedenis [...] wil nagaan wat en hoe er in de Nederlanden door de eeuwen heen vertaald is, wie daarbij betrokken waren en in hoeverre vertalingen van belang zijn geweest voor sociale en culturele veranderingen. De doelstelling was omvattend, maar het beschikbare voorwerk bleek beperkt.“ Der großformatige, reich bebilderte, zu einem überaus günstigen Preis angebotene Band gliedert seinen Gegenstand chronologisch in fünf Hauptkapitel: Dirk Schoenaers behandelt die Zeit von den Anfängen bis zum Ausgang des Mittelalters (500-1550), Theo Hermans die Frühe Neuzeit (1550-1700), Inger Leemans (1700-1800) und Cees Koster (1800-1900) teilen sich das 18. und 19. Jahrhundert, Ton Naaijken schließt den Reigen mit dem bis in die Gegenwart verlängerten 20. Jahrhundert (1900-2020). Alle genannten Verfasserinnen und Verfasser sind hervorragende, durch einschlägige Forschungen ausgewiesene Kenner der Materie, die ihre Beiträge jeweils unterschiedlich strukturieren und andere Schwerpunkte setzen – logischerweise, möchte man sagen, denn Übersetzen im Mittelalter erfolgt in einem gänzlich anderen sprachlichen, kulturellen, soziologischen und medialen Kontext als etwa im 18. Jahrhundert. In die einzelnen Kapitel sind kürzere, in der Regel ein bis zwei Seiten umfassende Texte – sogenannte

Vignetten – eingefügt, in denen andere Autorinnen und Autoren bestimmte Aspekte der einzelner Epochen behandeln.

Der erste Beitrag von Dirk Schoenaers (S. 26-183) umfasst eine rund tausendjährige Zeitspanne von ca. 500 bis 1550 und damit die Perioden des Alt- und Mittelniederländischen. Schoenaers unterteilt seinen Beitrag noch einmal chronologisch in vier Perioden: Die altniederländische Beginnphase von 500 bis 1150, in der volkssprachliche Übersetzungen als Glossen oder Interlineartexte fast ausschließlich als Hilfsmittel zum Verständnis lateinischer Wörter und Texte dienten; die Zeit von 1150-1300, in der mit Heinric van Veldeke und Jacob van Maerlant zwei Hauptvertreter der mittelniederländischen Literatur auch als Übersetzer-Bearbeiter lateinischer und französischer Vorlagen wirkten; das 14. Jahrhundert, in dem u. a. der Kartäusermönch Petrus Naghel mit der sogenannten Bibel von 1360 die erste (fast) vollständige Bibelübersetzung in einer europäischen Volkssprache schuf, und die Zeit von 1400-1550, als die Niederlande fast zur Gänze Teil hatten an der Blüte der burgundischen Kultur, die nicht zuletzt aufgrund der französisch-niederländischen Zweisprachigkeit auch eine hohe Übersetzungskultur entwickelte. Während Schoenaers die von ihm zu behandelnde Periode sehr breit beschreibt, konzentrieren sich die übrigen Beiträge angesichts der stark ansteigenden Übersetzungsproduktion in den folgenden Jahrhundert notgedrungen auf größere Entwicklungslinien, die durch das exemplarische Eingehen auf einzelne Aspekte – Personen, Werke, soziale und ökonomische Entwicklungen – veranschaulicht werden.

In der Epoche von 1550 bis 1700, die Theo Hermans unter dem Titel „De wereld binnen taalbereik“ beschreibt, bleiben Latein und Französisch zunächst die wichtigsten Sprachen aus denen ins Niederländische übersetzt wird. Im 17. Jahrhundert kommt das Englische in bestimmten Domänen hinzu. Die politischen und konfessionellen Auseinandersetzungen infolge des Aufstands gegen Spanien führten auch im Bereich des Verlagswesens und der Übersetzungsproduktion gegen Ende des 16. Jahrhunderts zu einer Verlagerung des Schwerpunkts von Antwerpen nach Amsterdam. Die Popularisierung des Wissens führte zu einem starken Anstieg an Übersetzungen in Bereichen wie Medizin, Botanik, Mathematik oder Architektur, auf besonderes Interesse stießen auch die Berichte über Erkundungsreisen der Spanier und Franzosen in die ‚Neue Welt‘, die schnell in niederländischen Übersetzungen erschienen. Weitere Schwerpunkte, die Hermans für diese Zeit setzt, sind konfessionelle Aspekte der Übersetzungen einschließlich der Bibelübersetzung, Übersetzungsauffassungen der Zeit und praktische Aspekte des Übersetzens sowie Dramenübersetzungen (Vondel) und das Wirken von anderssprachigen Übersetzern, insbesondere französische Hugenotten, die nach der 1685 erfolgten Widerrufung des Edikts von Nantes zu Tausenden Zuflucht in den Niederlanden suchten.

Im 18. Jahrhundert gerät mit dem Deutschen eine neue Sprache in den Focus des niederländischen Übersetzungsbetriebs, der sich nun zu einer wahren Übersetzungsmaschine entwickelt, so der Titel, den Inger Leemans ihrem Kapitel gibt: „De vertaalmachine“. Der literatursoziologisch orientierte Beitrag widmet den unterschiedlichen Akteuren des literarischen und übersetzerischen Feldes eigene Teilkapitel, den Übersetzern, denen sie in der Kapitelüberschrift „volslagen onkunde“ bescheinigt, den Verlegern, denen sie „gewinzucht“ attestiert, und den Rezensenten, die die „Nederlandse vertaalwoede“ und deren massenhafte Früchte beklagen. Auffällig die fast ausschließlich Konzentration Leemans‘ auf die nördlichen Niederlande, wo doch die komplexen sprachlichen und sprachpolitischen Verhältnisse im Flandern des 18. Jahrhunderts übersetzungsgeschichtlich reiches Material bieten müssten. Aus deutscher Sicht ist

das Kapitel dagegen von besonderem Interesse, liegt doch der Hauptakzent auf den niederländisch-deutschen Literatur- und Übersetzungsbeziehungen, die sich im 18. Jahrhundert mit einer bis dahin ungekannten Intensität entwickeln.

Das von Cees Koster bearbeitete 19. Jahrhundert umspannt den weiten Kreis von Willem Bilderdijk (1756-1831), dessen breites übersetzerisches Oeuvre zu einem Teil noch ins 18. Jahrhundert zurückreicht bis zu Guido Gezelle (1830-1899) und seiner monumentalen Longfellow-Übersetzung *Song of Hiawatha*. Besondere Aufmerksamkeit widmet Koster den zahlreichen Ansätzen des 19. Jahrhunderts zu neuen, modernen Bibelübersetzungen sowie den Übersetzungen von berühmten Autoren und Werken der Weltliteratur von Homer über Shakespeare bis zu Dantes *Divina Commedia*, von der zwischen 1863 und 1884 nicht weniger als fünf Übersetzungen ins Niederländische erschienen, die teilweise zu heftigen konfessionellen Auseinandersetzungen zwischen Katholiken und Protestanten führten.

Ähnlich wie Inger Leemans in ihrem Beitrag zum 18. Jahrhundert widmet auch Ton Naaijens im abschließenden Kapitel zum 20. und beginnenden 21. Jahrhundert den Akteuren im literarischen Feld besondere Aufmerksamkeit, allen voran natürlich den Übersetzerinnen und Übersetzern, die ein neues Selbstverständnis und Selbstbewusstsein in Bezug auf ihre Tätigkeit entwickeln und sich in eigenen Berufsorganisationen zusammenfinden. Aber auch Verlage und Buchhandel leisten durch Produktion und Distribution ihren Beitrag zur Expansion des Übersetzungsmarktes. Naaijens thematisiert auch das Aufkommen und die Entwicklung der Übersetzungswissenschaft in den Niederlanden und liefert umfassende statistische Daten in Form von Grafiken und Tabellen, wobei auch die ansonsten in dem Band eher vernachlässigte Perspektive der Übersetzungen aus dem Niederländischen in andere Sprachen berücksichtigt wird. Das letzte Teilkapitel über die Jahre 2000-2020 trägt den optimistisch in die Zukunft weisenden Titel „Een bloeiende vertaalcultuur“ und stellt einige aktuelle Entwicklungen und Übersetzungsprojekte ins Rampenlicht – darunter die 2004 erschienene neue, interkonfessionelle Bibelübersetzung – und thematisiert die mögliche ‚Vergreisung‘ der Übersetzerzunft und die dem entgegenwirkenden neuen Übersetzer-ausbildungen in den Niederlanden und Flandern. Die letzten Sätze des Buches greifen das aktuell immer stärker ins ‚woke‘ Bewusstsein rückende Problem auf, wie sensibel Übersetzungen mit „gevoelige woorden“ umgehen sollen. Die von Naaijens angeführten Beispiele zu Büchern von James Baldwin und Frantz Fanon lassen sich inzwischen durch eine ganze Reihe weiterer Streitfälle ergänzen, in denen es u. a. darum geht, ob Übersetzerinnen und Übersetzer nach Kriterien der identitätspolitischen Korrektheit auszuwählen sind.

Am Ende der intensiven Auseinandersetzung mit dieser mehr als 1500 Jahre übergreifenden Übersetzungsgeschichte könnte man leicht eine Reihe von kritischen Anmerkungen und Hinweise auf vermeintlich fehlende Namen und Themen auflisten. Es wäre aber nicht fair, dem Buch die unvermeidbaren Lücken vorzuwerfen, die ein solches Mammutunternehmen notgedrungen mit sich bringt, zumal die Autoren im Vorwort zurecht – wie oben zitiert – auf fehlende Vorarbeiten verweisen. Eine das Gesichtsfeld erweiternde ‚Vorarbeit‘, die man hätte einbeziehen können, wäre die annähernd gleich umfangreiche „Europäische Übersetzungsgeschichte“ von Jörn Albrecht und Iris Plack (2018) gewesen. Dass sie in keinem der Beiträge auch nur Erwähnung findet, ist möglicherweise ein weiterer Beleg für die internationale Marginalisierung deutsch(sprachiger) Forschung.

Dem ‚extramuralen‘ Blick des Rezensenten entspringt vielleicht auch die Wahrnehmung, dass bestimmte Aspekte, die die bedeutende Position der Niederlande als

Drehkreuz im europäischen Übersetzerwesen betreffen, fast völlig ausgeklammert bleiben. Ich möchte hier exemplarisch nur auf das Phänomen der indirekten Übersetzungen und die damit verbundene große Bedeutung des Niederländischen als Intermediärsprache eingehen. Dies betrifft besonders Übersetzungen englischer Literatur des 17. und 18. Jahrhunderts, die aufgrund der damals geringen Englischkenntnisse auf dem Kontinent zu einem großen Teil auf der Basis von französischen und niederländischen Übersetzungen ins Deutsche übertragen wurden. Eine quantitative Auswertung der Bibliographie von Graeber und Roche (1988) zeigt, dass mehr als die Hälfte der französischen Übersetzungen englischer Werke, die zur Weiterübersetzung ins Deutsche dienten, in den Niederlanden gedruckt wurden und zum großen Teil wohl auch dort entstanden. Zwar klingt das Phänomen der indirekten Übersetzungen in einigen Beiträgen des Handbuchs an, doch geht es dabei fast ausschließlich um das Niederländische als Zielsprache, während die schon von Price (1941) und Sträter (1987) betonte große Bedeutung des Niederländischen als Intermediärsprache keine Erwähnung findet. Nach Sträter beruht mehr als die Hälfte der massenhaft ins Deutsche übersetzten englischen Erbauungsliteratur auf niederländischen Vorlagen. Diese „Weiterübersetzungen“, die die wichtige Position des Niederländischen im Gefüge der frühneuzeitlichen europäischen Übersetzungskultur verdeutlichen, stammten in vielen Fällen von deutschen Übersetzern, die auch in den Niederlanden, vornehmlich in Amsterdam, lebten und arbeiteten; somit sind sie auch Teil der Kulturgeschichte des „Vertalen in de Nederlanden“. Dass das Niederländische als Intermediärsprache kein Thema im Buch ist, ist in gewisser Weise symptomatisch für die Ausrichtung des Gesamtwerks, die sich eher auf das „Übersetzen ins Niederländische“ richtet denn auf das „Übersetzen in den Niederlanden“. Diese kritische Bemerkung soll am Ende aber nicht den Blick auf das Positive beeinträchtigen.

Mit *Vertalen in de Nederlanden. Een cultuurgeschiedenis* verfügen die Niederlande und Flandern über ein neues Standardwerk, dessen Beiträge einerseits zur kursorischen Lektüre einladen, zusammengenommen aber auch ein hervorragendes Handbuch ergeben, das eine umfassende Orientierung im weiten Feld der niederländischen Übersetzungsgeschichte von den Anfängen bis in die Gegenwart des 21. Jahrhundert ermöglicht.

Duisburg-Essen

Heinz Eickmans

Literatur

Jörn Albrecht / Iris Plack: *Europäische Übersetzungsgeschichte*. Tübingen 2018.

Wilhelm Graeber / Geneviève Roch: *Englische Literatur des 17. und 18. Jahrhunderts in französischer Übersetzung und deutscher Weiterübersetzung. Eine kommentierte Bibliographie*. Hrsg. und eingeleitet von Jürgen von Stackelberg. Tübingen 1988.

Lawrence Marsden Price: Holland as a Mediator of English-German Literary Influences in the 17th and 18th Centuries. *Modern Language Quarterly* 11 (1941), S. 115–122.

Udo Sträter: *Sonthom, Bayly, Dyke und Hall. Studien zur Rezeption der englischen Erbauungsliteratur in Deutschland im 17. Jahrhundert*. Tübingen 1987.

Christina Bickel, Religion im Werk von Maarten 't Hart, Eine narratologische Untersuchung in praktisch-theologischer Perspektive. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2022 (Hermeneutik und Ästhetik (H & Ä) 5), ISBN 978-3-374-06946-0, 324 pp. € 88 (ook als e-boek verkrijgbaar, € 79,99).

Meer nog dan Jan Wolkers, Jan Siebelink of Franca Treur vertegenwoordigt Maarten 't Hart het prototype van de Nederlandse auteur die zich uitdrukkelijk van het orthodox-gereformeerde geloof heeft gedistantieerd en deze 'afvalligheid' als bevrijding ervaart. Hoewel de schrijver op het eerste gezicht naadloos in het vertrouwde verhaal van de naoorlogse secularisatie van de Nederlandse samenleving lijkt te passen, is en blijft zijn werk doordeesemd van religie: 'God is overal in mijn werk', aldus de auteur zelf in een interview met Ischa Meijer. Dit citaat is het motto van het Marburgse proefschrift van de theologe Christina Bickel. Doel van haar onderzoek is na te gaan hoe religie in het werk van Maarten 't Hart is verwerkt en daaruit gevolgtrekkingen op te maken voor een eigentijds communiceren van de christelijke traditie in de huidige (post-)moderne samenleving.

Centraal in de studie staat het begrip 'transformatie', dat aan het begin wordt uiteengezet aan de hand van een passus uit *De aansprekers*

(1979) waarin de jeugdige ik-persoon zich afvraagt of een langsfietsende man wellicht God is, hoewel in de Bijbel niets over fietsen wordt gezegd, maar God is almachtig, dus Hij kan ook fietsen. In de ogen van Bickel illustreert deze grappige passage hoe de auteur het traditionele beeld van God op fanatasierijke en tegelijk pregnante wijze een eigentijdse en alledaagse invulling geeft. Dergelijke speels-literaire procédés vinden we vaker bij 't Hart; deze zijn volgens Bickel geschikt om de lezer aan het denken te zetten over religieuze kwesties, met name als deze affiniteit met het geloof bezit en zelf behoort tot de zwevende gelovigen, zoals de godsdienstsocioloog Joep de Hart deze brede groep van niet-kerkelijk georganiseerde 'ietsisten' in 2011 in Nederland ontwaarde, en die ook in Duitsland steeds groter lijkt te worden. Een van Bickels hypothesen is dat het literaire succes van 't Hart deels verklaard kan worden uit de spiritueel getinte belangstelling van zulke lezers voor een religieuze lectuur van diens oeuvre.

De monografie is als volgt opgebouwd. Na vier inleidende hoofdstukken waarin problemstelling, methode en indeling worden uiteengezet, volgt een hoofdstuk *Übersicht über das literarische Werk*, waarin een overzicht wordt gegeven van het oeuvre van Maarten 't Hart en diens plaats in de literatuurgeschiedenis. In het voetspoor van Jaap Goedgebuures *Kritisch lexicon*-artikel (door Bickel wordt diens naam consequent gespeld als *Goedgebuure*; ook de Nederlandse citaten bevatten nog iets te veel spelfouten) wordt zijn werk gekarakteriseerd als niet-experimenteel en niet passend bij het Raster- en Revisorproza, dat de schrijver zelf ook als elitair verwierp. Dat 't Hart niet tot de avantgarde behoort, verklaart volgens Bickel de geringe aandacht

die hij ontving van de literatuurwetenschap, in weerwil van groot lezerssucces. Om te laten zien dat 't Hart niet de enige schrijver is die zijn calvinistische biografie literair heeft verwerkt, worden portretten geschetst van Jan Wolkers, Jan Siebelink en Franca Treur. Ook hun succes is in de ogen van Bickel 'keinesfalls zufällig' (p. 66), maar van de genoemde auteurs levert 't Hart volgens haar de breedste en meest gevarieerde verwerking van het geloof.

In de *Überblick der Sekundärliteratur* wordt vervolgens een overzicht gegeven van analyses en interpretaties uit de periode 1982–2016. De keuze is eclectisch – zo komt het bovengenoemde artikel van Goedegebuure uit 1992 hier niet ter sprake; wel wordt veel aandacht besteed aan een veel beknopter artikel in *Kindlers Literaturlexikon* en aan een Utrechtse masterscriptie uit 2005 – maar bezit exemplarische algemeenheid. Bickel bakent haar eigen studie duidelijk af van zowel apologetisch werk uit orthodoxe kringen als van religiekritische beschouwingen. Voortbouwend op de stand van onderzoek wil ze een zo objectief mogelijke narratologische analyse leveren waarin religieuze elementen van het werk precies en neutraal worden beschreven. Daarbij past een brede opvatting van religie, en moet ook heuristisch-hermeneutische aandacht uitgaan naar zowel de humor als de woede waarmee 't Hart religie transformeert.

Dit programma wordt in de daaropvolgende vier kernhoofdstukken tot uitvoering gebracht. In de *Analyse in den Horizonten von Literatur und Religion* worden allereerst de theoretische uitgangspunten helder beschreven. Om verschillende schakeringen van religieuze ervaring te beschrijven hanteert Bickel het religiebegrip van Ulrich Barth, dat gekenmerkt wordt door subjectiviteit, communicativiteit en openheid. Het cultuurtheoretische begrip *Religionsaffinität*, zoals gedefinieerd door Claus-Dieter Osthövener, en het bijbehorende grensgebied (*Zwischensphäre*) tussen religieuze en esthetische ervaring leveren Bickel het theologisch gereedschap om de subtiele spanningen en het tot nadenken uitdagend karakter ook van literair werk te analyseren.

In een kort maar boeiend hoofdstuk *Der Erzähler* wordt ingegaan op 't Harts strategieën voor literaire zelfinscenering, niet alleen in teksten als fictionele verteller, maar ook in de media als cross-dresser in de gestalte van zijn alter ego Maartje, waarmee hij op het Boekenbal en op televisie optrad. In zijn werk voert 't Hart verschillende ik-vertellers op, die verschillende fases in zijn autobiografie vertegenwoordigen, en daarmee ook verschillende wijzen van omgang met religie. Ook in zijn rollen van verteller en auteur kan de schrijver diverse personae aannemen: solipsistisch-eenzaam genie en eenzame kluisenaar, door klassieke muziek geïnspireerd medium van openbaringservaringen, profetische *poeta vates*, daarnaast ook calvinistisch-hardwerkende *poeta doctus* en boetvaardige afvallige die het schrijven over religie nodig heeft om zich ervan te bevrijden. De overeenkomst tussen deze textuele en mediale manieren van *posturing* in en om *autofictie* (deze termen worden door Bickel zelf niet gebruikt, maar zijn hier zeer zeker van toepassing) is het complexe spelelement met vloeiende overgangen tussen (vaak humoristische) zelfstilering en autobiografische authenticiteit.

Maar liefst een derde van het boek wordt beslagen door het hoofdstuk *Narratologische Analyse von 'das Wüten der ganzen Welt'*. Voor de literatuurwetenschappelijke interpretatie van de roman *Het woeden der gehele wereld* hanteert Bickel een degelijk traditioneel-structuralistisch begrippenapparaat, onder gebruikmaking van met name Wolfgang Iser (literariciteit, impliciete lezer), Thomas Anz en Roger Caillois (speltheorie) en Michail Bachtin (het carnavaleske). Na een uitvoerige weergave van de inhoud en een beknopte analyse van thematiek en genre volgen vier uitvoerige deelanalyses. De eerste daarvan is gewijd aan een dialoog over schaatsen waarin, op

soortgelijke wijze als in de fietsscene in *De aansprekers*, de vraag wordt gesteld of er in de hemel eigenlijk wel wordt geschaatst, hoewel in de bijbel niets te vinden is over sneeuw en ijs aldaar, en er in Openbaring 21:1 wordt gezegd dat er geen zee meer is, dus ook geen water, geen strand, geen havens en vissersboten, en dat terwijl schaatsen het fijnste is wat er is. De grondige analyse van het transcendente karakter van deze korte passage beslaat dertig pagina's: kontekst, ruimtelijke constellatie, tijdstructuur, personages, vertelsituatie, coherentie worden stuk voor stuk uitvoerig besproken. Op dezelfde manier worden andere passages uit de roman nader onderzocht, ook op hun intertekstuele betrekkingen tot de Bijbel en tot de calvinistische traditie. Op deze wijze slaagt Bickel erin, in dit werk de vinger te leggen op verschillende omgangswijzen met religie die door de auteur worden gespeeld: satirische overdrijving, zwarte humor, ernstig (bv. de samenhang tussen de Holocaust en twijfelen aan God), speels, soms grotesk-ironisch.

Deze exemplarische diepte-analyse wordt in het hoofdstuk *Ergänzende erzähltechnische Untersuchungen* verbreed met beschouwingen van passages uit andere romans en vertellingen: een semantische analyse van het vliegermotief in *De vlieger*; een motiefanalyse van fietsen in *De aansprekers*; een figuuranalyse van pastoor Zelle in het verhaal *De neef van Mata Hari*, en een analyse van deconstructietechnieken in de roman *Magdalena*, waarin de ik-verteller gezouten kritiek levert op de teksten van het Onzevader en de geloofsbelijdenis.

In de afsluitende *Ausblick* gaat Bickel in op de perspectieven van haar analyse voor de homiletiek, de techniek van het preken, zoals die met name door de Baselse theoloog Albrecht Grözinger wordt voorgestaan. Grözinger pleit voor een niet-doctrinaire wijze van preken die een zo breed mogelijk publiek dient aan te spreken, met creatief gebruik van taal en woordspelingen, waarbij op een tolerante en sensibele wijze pregnante beelden worden voorgedragen, eerder dan dwingend-logische argumenten. Meerstemmigheid is hierbij niet uitgesloten. Deze voorzichtige en open manier nodigt de toehoorder op vriendelijk-beleefde wijze uit, zichzelf te openen voor religieuze overpeinzingen. De achterliggende houding omschrijft Grözinger met de term *cortesia*. Bickel betoogt dat de literaire technieken waarvan Maarten 't Hart gebruik maakt van nut kunnen zijn voor wie Grözingers behoedzame en poëtische wijze van preken wil beoefenen.

Christina Bickel leest het oeuvre van 't Hart niet als afscheid van de kerk, maar omgekeerd als mogelijke inspiratiebron voor een breed lezerspubliek om hernieuwde aansluiting bij religieuze thema's te vinden. Deze omkering heeft iets speels; tegelijk maakt haar ouderwets-degelijke narratologische analyse overtuigend duidelijk dat religie in het werk van Maarten 't Hart prominent aanwezig en op facettenrijke wijze literair verwerkt is. Als theologe werkt Bickel binnen een traditioneel-hermeneutisch kader waarin intentionaliteit nog met een hoofdletter wordt geschreven, maar ze heeft tegelijk een open oog voor de wijze waarop 't Hart speelt met verschillende auteurs- en vertelinstanterollen. Al met al levert haar originele interdisciplinaire studie op het grensgebied van theologie en literatuurwetenschap getuigenis van de verrassende receptie die een oer-Nederlands auteur als Maarten 't Hart buiten de landsgrenzen ten deel kan vallen.

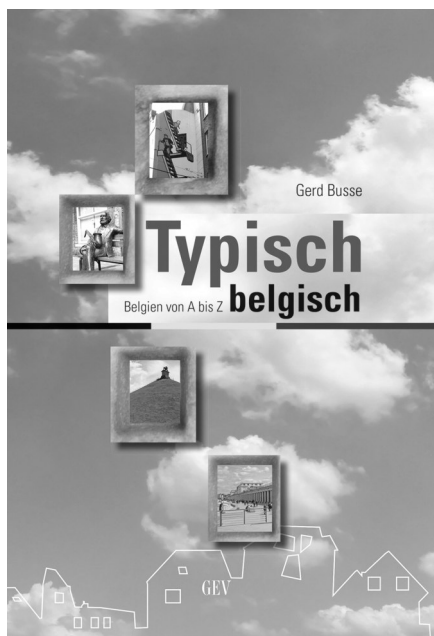
Oldenburg

Hans Beelen

(afgedrukt met vriendelijke toestemming van de redactie van *Neerlandica Wratislaviensia*)

Busse, Gerd: Pocket Belgien. Bonn: bpb, Bundeszentrale für politische Bildung, 2021. 338 S., EUR 4,50. ISBN 978-3-8389-7227-5

Busse, Gerd: Typisch belgisch. Belgien von A bis Z. Eupen: Grenzecho-Verlag, 2022. 345 S., 50 Illustrationen, EUR 17,00. ISBN 978-3-86712-169-9

Der Ansicht, dass man uns Belgien als ein unmittelbares Nachbarland erst einmal nahebringen muss, werden auch heute noch, in einer Zeit, in der Europa bereits weitgehend durch den Tourismus erschlossen ist, wenige Deutsche widersprechen. Andererseits stellt sich die Frage, warum wir nach wie vor davon ausgehen, in vielerlei Hinsicht eine „terra incognita“ vor uns zu haben. Gerd Busse unterbreitet uns mit zwei Büchern Angebote, darüber nachzudenken. Zum einen ist dies eine in der Pocket-Reihe der Bundeszentrale für politische Bildung veröffentlichte Länderkunde, die uns in kurzer aber übersichtlicher Form Einblicke in die Geschichte, die politische Kultur, gesellschaftliche und wirtschaftliche Zusammenhänge und den Alltag in Belgien verschafft. Zum anderen geht der Autor in einem weiteren Buch sehr konkret auf das ein, was wir von den Belgiern zu wissen glauben bzw. als „typisch belgisch“ ansehen, um nicht zuletzt Klischees, oftmals mit Humor, auf den Prüfstand zu stellen. Belgien wäre allerdings nicht Belgien, wenn wir, nun ausgestattet mit mehr Wissen, nicht trotz alledem immer noch das Gefühl hätten, an die Grenzen eines umfassenden Verstehens geraten zu sein.

„Pocket Belgien“ versorgt den Leser mit einer Vielzahl an wichtigen Fakten. Der historisch Interessierte erfährt in Grundzügen, welche Ereignisse und Entwicklungen die Geschehnisse des Landes prägten, „als Belgien noch nicht Belgien war“ (S. 10). Konkret geht es, sehr knapp umrissen, um eine jahrhundertealte „Vorgeschichte“ von der Antike über das Mittelalter bis in die Zeiten der Spanischen, Österreichischen und der offiziell seit 1810 Französischen Niederlande. Im Anschluss erfährt man, dass mit der Gründung des Königreichs Belgien in Abspaltung vom 1815 gegründeten Ver-

einigten Königreich der Niederlande zwar auf der Landkarte eine Nation geschaffen wurde. Eine tiefergehende Verwurzelung im Bewusstsein der Bevölkerung erfolgte jedoch kaum, obwohl die 1831 verabschiedete Verfassung ein Muster für eine liberale Demokratie abgab und in vielen anderen Ländern als nachahmenswertes Vorbild gesehen wurde.

In einem eigenen Kapitel über die Wirtschaftsgeschichte wird deutlich gemacht, dass Wallonien im 19. Jahrhundert „zu den weitest entwickelten Regionen des europäischen Kontinents“ (S. 229) gehörte und damit für das Ruhrgebiet eine Blaupause in Sachen Kohleabbau und Stahlerzeugung abgab. Wie gezeigt wird, standen der langfristigen Ausprägung einer die Bürger des Landes verbindenden Idee von einer Nation jedoch verschiedene Faktoren entgegen, zu denen der Sprachenstreit und die Ausweitung der Flämischen Bewegung, derer sich die deutschen Besatzer in zwei Weltkriegen erfolglos bemächtigen wollten, gehörten. Auch stellte die Kolonialpolitik Belgiens, die intensiv behandelt wird, eher ein desintegrierendes Moment in der Geschichte des Landes dar. Busse spricht letztlich von einem heute gespaltenen Land, einer Monarchie ohne Monarchisten und geht letztlich von einer eigentümlichen politischen Mentalität der Belgier aus, die er mit Misstrauen „gegen die Obrigkeit“, zugleich aber auch mit Bereitschaft zu schildbürgerstreichartigen, „belgischen Kompromissen“ (S. 295) zu umschreiben versucht. - Obwohl das kleine Büchlein für die Westentasche konzipiert ist, enthält es Grundlegendes im Hinblick auf das politische und kulturelle Leben in Belgien, indem auch auf Literatur und nicht zuletzt auch auf den Alltag prägende Phänomene wie Comics, Essen und Trinken, Architektur und Sport eingegangen wird.

Auch das Taschenbuch „Typisch Belgisch“ ist für diejenigen geeignet, die den Einstieg in eine Welt suchen, die vielen, so Busse, als „ein wenig surreal“ erscheinen mag. Ausgangspunkte sind oftmals Schablonen, die anschließend mit veränderten, komplexeren Bildern ersetzt werden, wie etwa im Fall der Touristenattraktion Brügge, die „mittelalterlicher ist als das Mittelalter selbst“. Busse vermeidet jedoch keineswegs die ernsthafte Auseinandersetzung mit Themen, die das Image Belgiens erheblich geschädigt haben: So gehört der Fall des Kindermörders Dutroux, der in der Bevölkerung während der 1990er Jahre einen großen Vertrauensverlust gegenüber Politik, Justiz und Polizei hervorbrachte, genauso zu den behandelten Themen wie der wirtschaftliche Niedergang der Region Wallonien seit den 1960er Jahren. Darüber hinaus lernt man Belgier kennen, die man auf den ersten Blick eher mit Frankreich verbinden könnte, wie den Erfinder von Kommissar Maigret, George Simenon, und den Chanconnier Jacques Brel, der sich lautstark in den belgischen Sprachenstreit einmischte. Das Buch wird viele, die es lesen, neugierig machen. Es mag zudem als Reisebegleiter willkommen sein. Es liefert aber vor allem, wie „Pocket Belgien“, eine Basis für tiefere Studien zu einem Land, das in den Nachbarstaaten als „ein wenig schräg“ wahrgenommen wird.

Essen

Ralf-Peter Fuchs